

УДК 94(477.7)

**ОСТЕРСЬКІ БОЯРИ ТА КОЗАКИ БІЛИКИ
BILYKY – OSTERS BOYARS AND COSSACKS****Кондратьєв І. В.,**

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри всесвітньої історії, Національний
університет «Чернігівський колегіум»
ім. Т. Г. Шевченка (Чернігів, Україна), e-mail:
kondratch@online.ua

Kondratiev I. V.,

candidate of historical sciences, associate
professor, associate professor at World History
Department National T. H. Shevchenko University
«Chernihiv Collegium» (Chernihiv, Ukraine), e-mail:
kondratch@online.ua

*Остерська шляхта представляла собою соціальне обличчя
Остерського староства (Остер – це місто, що знаходиться біля
впадіння р. Остер у р. Десну, сучасного Козелецького району Чернігівської
області).*

*В результаті зміни політичної системи у середині XVII ст.,
остерська шляхта перейшла на службу до козацького війська. У період
Гетьманщини чимало представників цього роду стали козацькою
старшиною.*

Ключові слова: рід Біликів, шляхта, козацька старшина, земельні
володіння.

*Oster szlachta (Osteris a city located where the Oster River flows into
the Desna, in Kozelets Raion, Chernihiv Oblast of Ukraine). Represented the
social face of Oster starostwo. As a result of change in political system in
the mid-seventeenth century nobility of Oster came to the service of Cossack
Host. The Cossack szlachta (nobility) Bilyky family was one of the officers
family during Hetmanshchina period.*

Keywords: Bilyky family, szlachta (nobility), Cossack starshyna (Cossack
officers), landed property.

Від часів приєднання Остерщини до Великого князівства Литовського тут були осілими значні контингенти військовослужбової людності – дрібні князі, зем'яни, різноманітні категорії князівських дружинників. Окрім місцевої людності, що була традиційно залучена до військової служби, київські князі та литовські намісники активно осаджували на землю татар – як полонених, так і добровільних переселенців. Протягом XVI – XVII ст. Остер знаходився на вістрі воєн та прикордонних конфліктів між Великим князівством Литовським (згодом й Річчю Посполитою) та Московською державою.

Цікаво, що значна частина топонімів співзвучна з прізвиськами остерських бояр, увагу на це звернули й історики-краєзнавці [11, с. 25]. Наприклад, село Білики було родовим маєтком бояр Біликів, с. Боденькі – Боденьковичів, с. Гарбузин – Гарбузенків, с. Гломаздів – Гломоздів, с. Жукін – Жукинських (Жуків), с. Кіпті – Кіптів, с. Носове та м. Носівка – Носів, м. Козелець – Козлів та ін. Найдавнішими центрами формування цілих кушів місцевого боярства були села Літки, Рожни, Виповзів, Світільнів та ін. Прикордонне життя покликало до життя в Остерській волості й козацьку верству, від середини XVI ст. в Острі формуються постійні козацькі залоги.

З укладанням Люблінської унії 1569 р. Київщина відійшла до складу Речі Посполитої, з

цього періоду починається активна колонізація регіону прийшлими польськими шляхетськими елементами. Частина дрібної остерської шляхти не витримує цього напливу та втрачає земельні ділянки, що посилює приплив представників остерського боярства до козацьких лав. Саме з Остерщини походив Яків Острянин (Остряниця), свій першопочаток звідси брав і рід Тетерь.

Одним із найчисельніших родів остерського дрібного боярства був рід Біликів (Біликовичів, Біловичів, Штом-Біликів та ін.). Н. Яковенко називає Біликів яскравим прикладом соціальної мобільності – його представники були зем'янами, міщанами та козаками [17, с. 274]. Як зазначав М. Александрович, Білики володіли чи не найдавнішою земельною власністю Остерського староства – адже с. Білики належали родові більше трьох століть [1, с. 37]. М. Грушевський згадував Біликів як один із родів остерського путного боярства [4, с. 283–284].

У 1560 р. Лукарівський ґрунт (знаходився між Остром та с. Олбіном) був підтверджений королівським ревізором Зайончковським за остерськими боярами Біликами [1, с. 25; 2, с. 37]. Білики отримали старостинське пожалування на Лукарівські «остров» у Мотковській землі бояр Біликів – «заховуем спокійне владє», від старости Лаврина Ратомського, яке було підтвержене Сигізмундом II Августом [14, арк. 60–60зв].

12 червня 1596 р. Юрко Білик отримав на землі біля с. Носівка королівське підтвердження Сигізмунда III з умовою несення військової служби «конем» [1, с. 25; 2, с. 37]. У 1597 р. Ярема (Ярмола) Білик згаданий у королівському декреті – відповіді на скаргу остерських бояр та міщан на свавілля остерського старости Михайла Ратомського [11, с. 25]. Той самий Ярема Білик позивався на остерського старосту в 1604 р. [8, с. 19; 18, s. 100].

Десь на зламі 80–90-рр. XVI ст. с. Надинівка, що знаходилось майже на московському кордоні біля р. Смолінка до Десни, було віддано остерським старостою М. Ратомським шляхтичу Юрію Орловському та боярину Юрку Білику. Цікаво, що староста абсолютно чітко розрізняв їх соціальне становище – повноправного шляхтича називав Юрієм, а неповноправного боярина – Юрком [1, с. 25; 2, с. 44].

Кінець XVI – початок XVII ст. характеризувався цілою низкою конфліктів з остерським старостою Михайлом Ратомським. Бажаючи підкорити собі остерських міщан та бояр той порушував їх права, примушував платити податки та відбувати служби. Остряни регулярно зверталися до королівської влади з проханнями захистити їх від старостинського свавілля, у свою чергу, староста мстився за це, намагаючись залякати скаржників.

5 квітня 1600 р. до короля Сигізмунда III звернулися остерські бояри Степан, Іван та Криштоф Біликови з іншими остерськими боярами. У своїй скарзі на остерського старосту Лавріна Ратомського вони зазначали, що отримали родову маєтність – Лукарівський «остров» у Мотковській

землі, від Сигізмунда II Августа та старости остерського Лавріна Ратомського [14, арк. 60–60зв]

19 серпня 1602 р. був підписаний декрет між остерським старостою Михайлом Ратомським та боярами й міщанами остерськими, серед бояр були Микита, Стефан та Криштоф Біликови з синами [14, арк. 124зв–125].

14 січня 1604 р. у Кракові був підписаний декрет між остерським старостою М. Ратомським та остерськими боярами і міщанами «о бунты», інтереси острян представляв Ярмола (Ярема) Білик, який «поведали перед урядником» про старостинське свавілля, у тому числі конфіскації «мастності, збіжжя, худоби та бджіл (бортей)» [11, с. 26; 15, арк. 13–16].

Під час проведення королівської люстрації Остерського староства 1616 р. у володінні Біликів були «остров» та бір Лукашовські (чи Лукарівські). У матеріалах люстрації 1636 р. знаходимо імена Івана, Мишка та Стефана Біликів [18, с. 100, 212].

У 1646 р. бояри Білики підтверджували своє право на землю. У с. Білики на той час було 8 «димів», однак землею вони володіли та обробляли спільно. На думку дослідника Остерщини О. Бузуна, не зважаючи на родинні зв'язки, вкупі Біликів тримали не родинні відносини, а обов'язок виконання повинностей чи «служби» [2, с. 38]. А рід Біликів був дуже великим, за підрахунками В. Кривошеї, у XVII ст. відбулося розгалуження цього роду на вісім відгалужень, серед найбільших гілок відзначимо Біликів (Біликовичів), Біликів–Ярмоличів та Біликів–Смоличів [8, с. 19]. Ще одне відгалуження цього роду – рід Штомів (Штомів–Біликів).

Постійні конфлікти з прийшлою польською аристократією та місцевою старостинською адміністрацією, а як наслідок – втрата земель та соціального статусу, привели остерське боярство в козацькі лави під час Національної революції українського народу середини XVII ст. Територія Остерського староства виявилась розподіленою між Остерською, Моровською, Козелецькою, Заворичською і Гоголівською сотнями Переяславського полку, Слабинською сотнею Чернігівського та Броварською Київського полку. Короткий проміжок часу існував й Остерський полк.

Одними з перших покозачилися Іван та Михайло Білики (Біликовичі) [11, с. 29]. За даними В. Кривошеї, родина покозачилась у складі Козелецької сотні (Семен, Іван, Мисько). Згодом Іван Білик став сотником кобизьким. Поминальний ряд роду дозволяє встановити імена дружин Івана і Семена – Наталія і Марія. Вони мали синів Григорія, Мартина, Омеляна, Олексія, Григорія [8, с. 19; 9, с. 20].

3 березня 1656 р. Терех Туровченко, остерський «козакъ и обиватель», взяв випис з книги Остерської ратуші для підтвердження свого права на володіння землею. У випису зазначалося, що маєтність Красна оранка, що знаходилась за річкою Остер, була придбана у Дмитра Рябця. У свою чергу Дмитро Рябець придбав цей лан ву

Івана та Михайла Біликовичів «бввшихъ бояръ королевскихъ Острицкихъ, а теперь козаковъ войска Его Царского Величества Запорожскаго славетнимъ панамъ козакамъ и мешчанамъ старого города Остра» [1, с. 108–109; 2, с. 60, 106].

У січні 1662 р. наказним полковником остерським від гетьмана Якіма Сомка був Богдан Білик–Смоловик [8, с. 19]. На Ніжинській раді 1663 р. Богдан Смоловик був заарештований [3, с. 196; 8, с. 19; 10, с. 150].

У 1694 р. мешканці «деревні» Білики, що відносилося до приходу церкви Св. Михайла в Острі («изстари прихожане михайловской церкви»), скаржились на козака Матвія Білика за віддачу громадської ниви священику цієї церкви («громадской нивы отцу Федорови острянскому михайловскому»), стверджуючи, що це їх дідичне володіння, а церкві вона ніколи не належала [13, с. 21].

У XVIII ст. кількість представників як самої родини Біликів, так і її бокових гілок значно зростає. Землі основного роду були поділені вже між шістьма родинами. У 1749 р. дві сім'ї, що входили до складу двору з 6–ти сімейств, продали свою частку. На жаль, подробиці цієї угоди до нашого часу не дійшли. У 1766 р. дворів вже було десять, з них чотири були співвласницькими – на дві родини кожний [2, с. 38]. Розширюється і ареал розповсюдження цього роду. За ревізією 1782 р., Терентій Трохимович Білик був занесений до козацького окладу с. Верхолісся (сучасний Корюківський район Чернігівської області) [5, арк. 138зв]. У 1793 р. ратманом Козелецької ратуші був Фома Білик, а щонайменше від 1796 р. він став бургомістром [16, арк. 70, 91].

Представники роду Смоловиків–Біликів стали називати себе Смоловіками, втративши основу подвійного прізвища. Чимало Смоловиків мешкало у с. Семіполки та остерській окрузі. У Семіполках народився остерський староста Яків Смоловик – був наказним остерським сотником (1740 р.) та хорунжим Остерської сотні (? – 1746 – ?) [10, с. 150, 151; 11, с. 35].

Петро Смоловик у 1758–1764 рр. був сотенним канцеляристом, у 1764–1769 рр. – писарем комісарського правління, 1769–1770 рр. – повітовим писарем, 1771–1781 рр. – писарем магістрату, 1781–1783 рр. сотенним отаманом, 1782–1783 рр. – ратманом магістрату [11, с. 36]. Очевидно, це він, у ранзі військового товариша в 1810 р. володів у передмісті Остра Друцькому винокурнею, яка виготовляла «горячее вино» для гуртового продажу [6, арк. 45зв].

Смоловиковий гай був неподалік с. Семіполки у 1767 р. У справі по обов'язкам селян с. Семіполки по відношенню до місцевої церкви та її священиків згаданий «сенокос в Смоловиговом гаю», із заявленою прибутковістю «на 50 копен» [13, с. 46].

Нашадки остерських бояр Штомів–Біликів у XIX ст. жили у с. Білики [1, с. 38]. Жило у селі й чимало представників роду Штом (Шкод). Наприклад, 8 січня 1827 р. у козаків «деревні» Білики Петра та Любові Штом народився син

Григорій. 24 жовтня того ж таки року, у козаків Федора та Марії Штом народилась донька Параскева [7, арк. 20, 22зв].

Таким чином, рід Біликів відноситься до найдавніших родів Остерського староства. Родова маєтність цього роду виникла на Лукарівському ґрунті Мотковської землі. На цю землю остерські бояри отримували як пожалування від старости, так і королівські підтвердження – Сигізмунда II Августа та Сигізмунда III.

Конфлікт із старостою Лаврином Ратомським, який намагався дорівняти дрібних остерських бояр до звичайного селянства, привів багатьох представників цього роду до козацьких лав. У XVII ст. рід розгалужується та активно розселяється по території колишнього староства.

Список використаних джерел

1. Александрович, МН., 1881. 'Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Часть 1: До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.)', К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 110 с.
2. Бузун, ОВ., 2010. 'Історія Остерщини (нарис історії)', За ред. О. В. Ткаченко, Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 112 с.
3. Востоков, А., 1888. 'Нежинская рада 1663 г.', *Киевская старина*, №5, с.125–139.
4. Грушевський, МС., 1991. 'Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн.', Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін., К.: Наукова думка, Т.6, 1995, 680 с.
5. 'Державний архів Чернігівської області', Ф.86, Оп.1, Спр.31, 754 арк.
6. Там само, Ф.128, Оп.1, Спр.833, 246 арк.
7. Там само, Ф.679, Оп.1, Спр.88, 795 арк.
8. Кривошея, В., 2008. 'Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)', *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, К., Вип.39, с.7–36.
9. Кривошея, ВВ., 1998. 'Українська козацька старшина. Ч.2. Синодики як джерело до козацько–старшинської генеалогії', К.: ІПІЕД НАНУ, 83 с.
10. Кривошея, ВВ., Іржицький, ВЮ., 2009. 'Українська козацька старшина Київського полку', *Гілея: Збірник наукових праць*, Гол. ред. В. М. Вашикевич, К.: ВІР УАН, Вип.20, с.143–155.
11. Пенський, АГ., Лавренчук, ПЯ., 2011. 'Остер – європейське місто', *Сіверський інститут регіональних досліджень*, Ред. кол.: В. М. Бойко (голова ред.) [та ін.], Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 88 с.
12. 'Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту', 1995, *Упорядники: О. В. Тодійчук (головний упорядник), В. В. Страшко, Р. І. Остап, Р. В. Майборода*, К.: Наукова думка, 592 с.
13. 'Филарет. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863 [Извлечения из: «Черниговские епархиальные известия», 1863, №1, с.38–48; №2, с.55–64; №5, с.217–228; №6, с.430–442; №7, с.472–480; №8, с.495–512]', 2011, Репринтне видання, Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 83 с.
14. 'Центральний державний історичний архів України у м. Київ', КМФ. – 36, Оп1, Спр.202, 178 арк.
15. Там само, КМФ. – 36, Оп.1, Спр.204, 176 арк.
16. Там само, Ф.199, Оп.1, Спр.7, 120 арк.
17. Яковенко, НМ., 2008. 'Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна', Вид. друге, перел. і випр., К.: Крутица, 472 с.
18. 'Lustracja Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiemleżących', 1877, *Źródła Dziejowe. T.5. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainyz pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A. Jabłonowski*, Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie–Przedmieście Nr 415, s.1–226, c.100.

References

1. Aleksandrovich, MN., 1881. 'Osterskij uезд. Vyp.1. Istoricheskoe opisanie. Chast' 1: Do okonchanija smuty v Vostochnoj Ukraine (1669 g.) (Oster County. Issue 1. Historical description. Part 1: Until the end of distemper in eastern Ukraine (1669))', К.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 110 s.
2. Buzun, OV., 2010. 'Istorija Ostershhyny (narysy istorii)' (History of Ostershchyna (essays of history))', За ред. О. В. Tkachenko, Chernigiv: *Vyd. zhurn. «Siverjans'kyj litopys»*, 112 s.
3. Vostokov, A., 1888. 'Nezhinskaja rada 1663 g. (Nezhinsky Council 1663)', *Kievskaja starina*, №5, s.125–139.
4. Grushevs'kyj, MS., 1991. 'Istorija Ukrai'ny–Rusy: v 11 t., 12 kn. (History of Ukraine–Russia: in 11 vols, 12 books)', Redkol.: P. S. Sohan' (golova) ta in., K.: *Naukova dumka*, T.6, 1995, 680 s.
5. 'Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koj oblasti (State Archives of Chernihiv Region)', F.86, Op.1, Spr.31, 754 ark.
6. Tam samo (Ibid), F.128, Op.1, Spr.833, 246 ark.
7. Tam samo (Ibid), F.679, Op.1, Spr.88, 795 ark.
8. Kryvosheja, V., 2008. 'Kozac'ka elita v nacional'nij revoljucii' seredyny XVII st. (Get'manat Jurija Hmel'nye'kogo) (Cossack elite in the national revolution of the mid–seventeenth century. (Hetman Yurii Khmelnytsky))', *Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny*, K., Vyp.39, s.7–36.
9. Kryvosheja, VV., 1998. 'Ukrai'ns'ka kozac'ka starshyna. Ch.2. Synodyky jak dzhereło do kozac'ko–starshyns'koi' genealogii' (Ukrainian Cossack Elder. Part 2 Synodics as a source for the Cossack–senior genealogy)', К.: ІПІЕД НАНУ, 83 s.
10. Kryvosheja, VV., Irzhyc'kyj, VJu., 2009. 'Ukrai'ns'ka kozac'ka starshyna Kyi'vs'kogo polku (Ukrainian Cossack elder of the Kiev regiment)', *Gileja: Zbirnyk naukovykh prac'*, Гол. ред. V. M. Vashkevych, К.: ВІР УАН, Вип.20, с.143–155.
11. Pens'kyj, AG., Lavrenchuk, PJ., 2011. 'Oster – jevropejs'ke misto (Oster is a European city)', *Sivers'kyj instytut regional'nyh doslidzhen'*; Ред. кол.: V. M. Bojko (golova red.) [ta in.], Chernigiv: *Vydavec' Lozovyj V. M.*, 88 s.
12. 'Rejestr Vijs'ka Zaporoz'kogo 1649 roku. Transliteracija tekstu (The Register of the Zaporozhian Army in 1649. Text transliteration)', 1995, *Uporjadnyky: O. V. Todijchuk (golovnyj uporjadnyk), V. V. Strashko, R. I. Ostash, R. V. Majboroda*, К.: *Naukova dumka*, 592 s.
13. 'Filaret. Oster i Osterskij uезд. – Chernigov, 1863 [Zvlechenija iz: «Chernigovskie eparhial'nye izvestija», 1863, №1, s.38–48; №2, s.55–64; №5, s.217–228; №6, s.430–442; №7, s.472–480; №8, s.495–512] (Filaret. Oster and Oster County. – Chernigov, 1863 [Extracts from: «Chernigov diocesan news», 1863, №1, p.38–48; №2, p.55–64; №5, p. 217–228; №6, p.430–442; №7, p.472–480; №8, p.495–512])', 2011, Репринтне видання, Chernigiv: *Chernigivs'ka OUNB im. V. G. Korolenka*, 83 s.
14. 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny u m. Kyi'v (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv)', КМФ. – 36, Оп1, Спр.202, 178 арк.
15. Там само (Ibid), КМФ. – 36, Оп.1, Спр.204, 176 арк.
16. Там само (Ibid), F.199, Оп.1, Спр.7, 120 арк.
17. Jakovenko, NM., 2008. 'Ukrai'ns'ka shljahta z kincja XIV do seredyny XVII st. Volyn' i Central'na Ukrai'na (Ukrainian nobility from the end of the fourteenth century to the middle of the XVII century. Volyn and Central Ukraine)', Vyd. druge, peregl. i vupr., К.: *Krutyka*, 472 s.
18. 'Lustracja Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiemleżących', 1877, *Źródła Dziejowe. T.5. Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainyz pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A. Jabłonowski*, Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie–Przedmieście Nr 415, s.1–226, s.100.

* * *